ملاک های اخلاق اجتماعی در قرآن

معصومه استاجی[1]

چکیده

انسان به زندگی اجتماعی گرایش دارد؛ مواردی، همچون : زندگی مشترک، داشتن روابط متقابل، فرهنگ مشترک و تعهد به آن برای تحقق زندگی اجتماعی ضروری هستند؛ مؤلفه ها و محورهای قرآنی در حوزه های گوناگون، از جمله اجتماعی و نهادینه سازی آنها اهمیت بسزا دارند، هدف از پژوهش حاضر آشنایی با مصادیقی از مؤلفه های زندگی اجتماعی از نگاه قرآن و اثبات جامعیت قرآن می باشد، زیرا جامعه سازی و نظام سازی در راستای اصلاح فرد و جامعه می باشد. از این پژوهش نتیجه گرفته می شود که قرآن در مسائل اعتقادی، اخلاقی، احکام فقهی و حقوقی نیز به ابعاد اجتماعی انسان نظر کرده، مؤلفه های سازنده یک جامعه توحیدی و یکپارچه را برشمرده و مردم را به سوی آن ها توصیه نموده و از موانع، بر حذر داشته است. این امر نشانگر جامعیت قرآن در همه جنبه های مورد نیاز هدایت فردی و اجتماعی انسان بوده و موجب پویایی قرآن شده است. قرآن به دنبال ساختن جامعه ای است که محوریت آن را تقوا و سلامت فردی، تقوای اجتماعی، عدالت اجتماعی، اقتصاد اجتماعی، اخلاق اجتماعی و سلامت اجتماعی شکل می دهد. مهم ترین مؤلفه های اجتماعی برقراری عدالت، انفاق، فقر زدایی، حسن ظن نسبت به یکدیگر، عفو و مدارا، همزیستی مسالمت آمیز، صیانت از محیط زیست و امر به معروف و نهی از منکر هستند که عمل به آن ها علاوه بر بهداشت روانی و فردی، به سلامت و رشد اجتماعی نیز کمک می کنند.این پژوهش با روش توصیفی و تحلیلی انجام شده است.این تحقیق به شیوه توصیفی- تحلیلی در پی بررسی ملاک های کلی در اخلاق اجتماعی در قران‌می باشد.

کلیدواژه ها: اخلاق، قرآن، آیات اخلاقی،اجتماع،زندگی اجتماعی.

[1] مدرسه علمیه الزهراآزادشهر

مقدمه

با ظهور اسلام و پای گرفتن حوزهٔ فرهنگی گستردهٔ آن، اخلاق نیز به عنوان شاخه‌ای از علوم انسانی توجه متفکران مسلمان را به خود جلب کرد و زمینه‌ای برای پدید آمدن میراثی گرانمایه در فرهنگ اسلامی گشت. اخلاق اسلامی با مکاتب گوناگون آن، در مبانی ارزشی خود بر فرهنگ قرآنی و تعالیم نبوی(ص) اتکا داشت، اما این امر مانع از آن نبود که متفکران مسلمان در بسط و گسترش تعالیم نخستین اخلاقی، و نیز در سبک و اسلوب تدوین آثار خود از میراث پیشینیان بهره نگیرند. در قرآن سوره هایی با مضامین اخلاقی وجود دارند که در این تحقیق بررسی می کنیم. اخلاق اجتماعی عبارت است از کلیه رفتارهای اختیاری فرد در مقابل دیگران. چه دیگران همسر، پدر و مادر و فرزندان و یا فامیل ها و اقربائ شخص و یا غیر خویشان باشند. چه این رفتار به عنوان رفتار خاص شخص باشد و یا رفتار گروهی فرد (مانند رفتارهای اعضای یک حزب و یا گروه خاص در مقابل اشخاص و یا گروه ها و یا افراد دیگر) ، در نتیجه چون انسان موجودی است اجتماعی ، تنها در سایه اجتماع می تواند به اهداف والای خود دست یابد، مشکلات خود را آسانتر مرتفع کند و به سعادت مطلوب سریع تر برسد.

دراین خصوص نگارشاتی یافت شد که عبارتند از:

۱. اخلاق در اسلام نوشته هادی رسولی که در این مقاله به بررسی کلی مبانی اخلاقی پرداخته ده است.
۲. مقاله نقش اخلاق در زندگی اجتماعی نوشته دکتر وحید میرزایی که در این مقاله ضمن بررسی اخلاق در زندگی فردی اخلاق در زندگی اجتماعی را بیان نموده اند.

۳. مقاله آثار اخلاق مداری در جامعه نوشته زهرا پیر بکرانی که نویسنده در این مقاله اهمیت و فواید و آثار اخلاق در جامعه را در حیطه فردی و اجتماعی بیان نموده اند.

وجه تمایز این مقاله با سایر آثار دراین است که تحقیق پیش رو در نظر دارد ملاک های کلی اخلاق را در حیطه اجتماعی بررسی نماید.

مفهوم شناسی

اخلاق اجتماعی

مسائلی است که محور آن ها را روابط اجتماعی انسان با دیگران تشکیل می دهد و معمولاً اخلاق، در بیش تر موارد به این دسته ازمسائل اخلاقی اطلاق می شود. وقتی در محاورات عرفی گفته می شود که کسی اخلاقش خوب است یا خوب نیست، منظور همین ملکاتی است که در روابط او با دیگران خودنمایی می کند. دربخش اخلاق اجتماعی، که در آن ارزش‌های اخلاقی در حوزه رابطه انسان با انسان‌های دیگر بررسی می شود ، نخستین مسأله ارزیابی اخلاقی نفس اجتماعی زیستن در برابر گوشه گیری و مردم گریزی است. پرسش آن است که آیا اجتماعی زیستن از نظر اسلام دارای ارزش اخلاقی و امری پسندیده است؟[۱]

پایه های اجتماعی اخلاق

جامعه ، از افراد و شخصیت های جداگانه ای تشکیل شده است که هر کدام در حدّ معین و محدودی ، بر محیط ، تأثیر دارند. در این زمینه ، فعالیت افراد بااستعداد و دارای نبوغ ، جایگاه

[۱] مصباح یزدی ، محمدتقی،اخلاق در اسلام.ص۴۰.

ویژه خود را دارد. زندگی اخلاقی جامعه ، قسمتی از زندگی معنوی جامعه است. هیچ اخلاقی، مخصوص یک فرد نیست. اخلاق ، شکل اجتماعی دارد و حاصل فعالیت کسانی است که ارتباط فکری و اعتقادی معینی با یکدیگر دارند. به همین جهت ، ارتباط متقابل بین فرد و جامعه ، دارای اهمیت است.[1]

اخلاق به وسیله افراد به وجود می آید؛ اما حاصل فعالیت اخلاقی این افراد ، در تأثیرات متقابل اجتماعی ، تغییر شکل می یابد. به طور کلی می توان گفت که : حاصل فعالیت های معنوی افراد در زندگی اجتماعی ، به عنوان یک پدیده مستقل ، به صورت اراده جامعه ، سنت ها ، آداب و رسوم ، رفتارهای اجتماعی ، عادت ها و ... تکیه گاه همگان می شود. فرد در جامعه ، به اخلاقِ شکل گرفته ای مقید است. هر قدر هم که دنیای درونی افراد متفاوت باشد ، چگونگی اخلاق و روان آنها مشروط به این است که در کدام جامعه رشد و نمو یافته و برخاسته و پرورش یافته کدام طبقه اجتماعی باشند.

تجزیه و تحلیل جریان های اجتماعی ، با در نظر گرفتن تأثیری که عوامل واقعی (محسوس) و ذهنی بر یکدیگر دارند ، انجام می گیرد. اخلاق ، یکی از عواملی است که شخص را به محرّک و سازنده تاریخ تبدیل می کند. چنین است که شخصیّت های نسبتا اخلاقی ، شخصیت های مهم و مؤثری در خانه ، محله ، شهر ، کشور و تاریخ جهان می گردند.[2]

از طرف دیگر ، برای ساخت جامعه جدید ، به مرحله بالاتری از آگاهی و سازماندهی نیاز است. اکثریت مردم ، تحت تأثیر اخلاق ، امکان کارهای آگاهانه تر و فداکارانه تر را پیدا می کنند. خود

[1] طوسی، محمد بن حسن، التبیان فی تفسیر القرآن، مصحح: عاملی، احمد حبیب، بیروت،دار إحیاء التراث العربی.ج۳،ص۲۲۲.

[2] طبرسی، فضل بن حسن، مجمع البیان فی تفسیر القرآن، تهران، ناصر خسرو، ۱۳۷۲ش.ج۳،ص۲۸۱.

این جریان ، موجب اعتقاد آنها به واقعیت هایی می شود که در نتیجه فعالیت آنها به وجود آمده است. در چنین صورتی ، اخلاق ـ که شکل خاصی از درک نیازهای اجتماعی است ـ وسیله ای برای برانگیختن اکثریت مردم در جهت برآوردن نیازهای جامعه می شود و سرنوشت پیروزی ، به وضع روحی مردم بستگی پیدا می کند.[1]

اصول مهم اخلاق اجتماعی

برای ارزیابی فعالیت‌های اجتماعی، باید اصولی را در نظر بگیریم که مبتنی بر بینش عقلانی و توجه به واقعیاتی باشد که در زندگی اجتماعی وجود دارد؛ این اصول عبارتند از: عدل و قسط، احسان، تقدم مصالح معنوی بر منافع مادی.

الف) اصل عدل

نیاز به جامعه، برای تأمین نیازمندی های مادی و معنوی، یک نیاز عمومی است و اختصاصی به افراد خاصی ندارد. زندگیِ اجتماعی برای این شکل می گیرد که همه افراد به مصالح مادی و معنوی و کمال نهایی خود نایل آیند. بنابراین، رفتار افراد در جامعه باید به گونه ای باشد که در تحقق این هدف کلی، یعنی دست یابیِ همه افراد به کمال نهایی خود، مؤثر باشد، نه آن که جمعی از افراد، فدای جمعی دیگر شوند. پس رفتار اجتماعیِ افراد در صورتی درست و ارزشمند است که به مصالح کلی جامعه بینجامد و هیچ گاه، نباید برای آن که فرد یا افرادی به منافع خود دست یابند، عده ای دیگر، از مواهب و مزایای زندگی محروم و از هستی ساقط شوند.فرد در صورتی حاضر است در زندگیِ اجتماعی باری را به دوش کشد و کاری انجام دهد که در منافع

[1] طبری آملی صغیر، محمد بن جریر بن رستم، دلائل الإمامة، قم، بعثت، ۱۴۱۳ق.ج۱،ص۱۰۲.

درباره شرایط استجابت هم آمده است دعای چهار گروه اجابت نمی‌شود:

۱. کسی که در خانه نشسته و می‌گوید خداوندا مرا روزی ده.

۲. مردی که از دست همسرش ناراضی است و دعا می‌کند از دست او خلاص شود (به او گفته می‌شود مگر حق طلاق نداری؟)

۳. کسی که اموالش را بیهوده تلف کرده و می‌گوید خداوندا به من روزی ده.

۴. کسی که بدون شاهد به کسی قرض داده است [و او منکر آن شده]. به چنین کسی گفته می‌شود مگر به تو دستور ندادم در این هنگام شاهد بگیر.[۱]

لذا به لحاظ اخلاقی تنها باید درخواست را از خدا داشت و نه غیر.

سوره زمر

اجتناب از عبادت طاغوت

نزول آیات ۱۷ و ۱۸ سوره زمر «وَالَّذِينَ اجْتَنَبُوا الطَّاغُوتَ أَن يَعْبُدُوهَا...» را درباره زید بن عمرو بن نُفیل، اباذر غفاری و سلمان فارسی دانسته‌اند که در زمان جاهلیت همواره جمله «لا اله الا الله» را بر زبان جاری کرده و استقامت می‌ورزیدند.

امید به رحمت خدا

چند شأن نزول برای آیه ۵۳ این سوره «قُلْ يَا عِبَادِيَ الَّذِينَ أَسْرَفُوا عَلَى أَنفُسِهِمْ لَا تَقْنَطُوا مِن رَّحْمَةِ اللَّـهِ ...» ذکر شده است:

---

[۱] همان.ص۱۷۹

وحشی که در جنگ احد، حمزه عموی پیامبر را شهید کرد.جوانی که کفن دزدی می‌کرد و روزی جسد دختری از انصار را برهنه کرد و عمل منافی عفت با آن انجام داد.اهل مکه که بت پرستیده و خون بی‌گناهان را ریخته بودند.[1]

[1] معرفت، محمدهادی، آموزش علوم قرآنی، ترجمه ابومحمد وکیلی، مرکز چاپ و نشر سازمان تبلیغات اسلامی، ۱۳۷۱ش.ج۲.ص۹۶

نتیجه گیری

بررسی اولیه گزاره‌های اخلاقی مستخرج از تعدادی از سور قرآن کریم بیانگر این نکات است که:

۱) این گزاره‌ها و مفاهیم در دو حوزه فردی و جمعی همگام با هم پیش رفته و فراوانی نسبتاً یکسانی با یکدیگر دارند که نشان می‌دهد دستورات و برنامه‌های خداوند متعال به منظور تربیت و هدایت افراد و جوامع انسانی بطور یکسان و مساوی در این کتاب شریف بیان شده است.

۲) گزاره‌های اخلاقی آیات قرآن کریم تلاش دارند تا با کمک همدیگر یک نظام اخلاقی جامع و کامل را تبیین و نهادینه کنند، لذا هر کدام از گزاره‌های اخلاقی چه در حوزه فردی و چه در حوزه اجتماعی، دارای جایگاه خاصی در چارچوب هدایتی افراد و جوامع بشری بوده و به صورت یک مدل لایه‌ای و حلقه‌ای همدیگر را تکمیل و تأیید می‌کنند.

۳) تجزیه و تحلیل گزاره‌های اخلاقی استخراج شده از آیات قرآن کریم به روش تحلیل محتوا، این مطلب را می‌رساند که این مفاهیم، انسجامی بسیار دقیق و عمیق با یکدیگر داشته و بر مبنای وحدت موضوعی، به دنبال بیان مُدل جامع هدایتی برای افراد و جوامع بشری می‌باشند.

۴) این نظام متصور شده به گونه‌ای است که در چهار زمینه؛ اصول و مبانی، الزامات، مقدمات و موانع، مفاهیمی را بیان کرده و به خوبی یک مدل نظام‌مند را تبیین نموده است که جایگاه دقیق و هدفمند خود را در مجموعه معارف اسلامی تبیین می نماید. این پژوهش سرآغاز مسیری جدید در نظام سازی از معارف قرآنی است و پیشنهاد می‌شود دیگر پژوهشگران نیز با استفاده از روش‌های میان رشته‌ای، به مطالعه مفاهیم متعالی مندرج در این کتاب آسمانی پرداخته و بیش از پیش کارآمدی و نقش دین در امور مختلف را تبیین نمایند.

منابع

*قرآن کریم(ترجمه الهی قمشه ای)

۱. جوادی آملی، عبدالله، توحید در قرآن، قم، مرکز نشر اسراء، چاپ هشتم، ۱۳۸۸.

۲. صفوی، سلمان، «سوره نوح»، در دانشنامه معاصر قرآن کریم، قم، انتشارات سلمان آزاده، ۱۳۹۶ش.

۳. طباطبایی، سید محمدحسین، ترجمه تفسیر المیزان. ترجمه محمدباقر موسوی، تهران، بنیاد علمی و فکری علامه طباطبایی، ۱۳۷۰ش.

۴. طبرسی، فضل ابن حسن، مجمع البیان، ترجمه هاشم رسولی، تهران، انتشارات فراهانی، ۱۳۵۸ش.

۵. طبری آملی صغیر، محمد بن جریر بن رستم، دلائل الإمامۀ، قم، بعثت، ۱۴۱۳ق.

۶. طوسی، محمد بن حسن، التبیان فی تفسیر القرآن، مصحح: عاملی، احمد حبیب، بیروت،دار إحیاء التراث العربی.

۷. قمی، تفسیر قمی، دارالکتاب، ۱۳۶۳ش.

۸. محلاتی، ذبیح الله، ریاحین الشریعه در ترجمه بانوان دانشمند شیعه، تهران، دارالکتب الاسلامیه.

۹. محمدی، سیف الدین، «اصول دین: بررسی تعریف و مصادیق آن از دیدگاه متکلمان»، مجله تحقیقات اسلامی، شماره ۱ و ۲، ۱۳۷۳ش.

۱۰. مصباح یزدی، محمدتقی، اخلاق در اسلام، تهران، امیرکبیر، چاپ هجدهم، ۱۳۸۴ش.

۱۱. مطهری، مرتضی، مجموعه آثار، تهران، صدرا، چاپ پانزدهم، ۱۳۸۹ش.

۱۲.معرفت، محمدهادی، آموزش علوم قرآنی، ترجمه ابومحمد وکیلی، مرکز چاپ و نشر سازمان تبلیغات اسلامی، ۱۳۷۱ش.

۱۳.مکارم شیرازی، ناصر، تفسیر نمونه، تهران، دار الکتب الاسلامیه، ۱۳۷۱ش.